

APROXIMACIÓ A LES TIPOLOGIES CÍVIQUES I POLÍTIQUES DEL VALENCIANISME A CASTELLÓ DE LA PLANA (1977-2013)

STUDY OF THE CIVIC AND POLITICAL TYPOLOGIES OF VALENCIAN NATIONALISM IN CASTELLÓN DE LA PLANA (1977-2013)

FRANCESC MARCO PALAU

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM

L'article és una aproximació que mostra, a grans trets, l'evolució de les tipologies culturals i polítiques del valencianisme a Castelló de la Plana des de finals de la dècada dels setanta fins a l'actualitat. Així, amb voluntat de síntesi, l'autor pretén fer èmfasi en la importància dels moviments cívics, pedagògics, comunicatius i d'excursionisme per la conformació d'uns sectors socials que comparteixen reivindicacions lingüístiques, culturals i de país. De la mateixa manera, aquestes pàgines també s'apropen a les reformulacions existents al llarg d'aquestes dècades en l'expressió política organitzada de les reivindicacions nacionals provinents del fusterianisme, a les comarques del nord del País Valencià.

Paraules clau: Valencianisme, segle XX, llengua, cultura, Castelló.

ABSTRACT

This article is a study which broadly outlines the evolution of the cultural and political typologies of Valencian nationalism in Castellón de la Plana from the end of the 1970s to the present day. In order to provide a summary of the topic, the author wishes to highlight the importance of civic, pedagogical and communicative movements and excursion associations as means of forming social sectors which share demands related to language, culture and identity. In the same way, these pages also deal with how the organised political expression of national demands, which came from the movement led by Joan Fuster, was reformulated during these decades in the northern area of the Valencian Region.

Keywords: Valencianism, 20th century, language, culture, Castellón

1. Introducció

El dissabte 18 de febrer de l'any 2012, els carrers de Castelló de la Plana s'omplien amb milers de ciutadans.¹ La convocatòria es realitza com a conseqüència del primer aniversari del tancament de la senyal de TV3 que impediria la recepció dels canals de Televisió de Catalunya a les comarques del País Valencià. L'èxit d'assistència i el compromís mostrat per les entitats i associacions locals sorprèn fins i tot els mateixos organitzadors. Castelló haurà estat la capital valenciana de la reivindicació democràtica, de la unitat de la llengua i de país.² Els actes del Correllengua en els quals

cada any participen poblacions d'arreu de les comarques del nord,³ o les Trobades d'Escola Valenciana que reivindiquen els drets lingüístics dels alumnes dins del model educatiu actual, mostren una vitalitat envejable.⁴ La commemoració de les Normes de Castelló del passat dia 15 del mes de desembre del 2012, amb infinitat d'actes i una manifestació àmpliament seguida, confirmen aquesta consciència col·lectiva existent en la societat civil d'aquestes comarques.⁵

Aquesta voluntat de "fer país" no és nova ni sorgeix per generació espontània, sinó que es deriva de la tasca realitzada al llarg de les darreres dècades per aquells que

1 ORTEGA, L. «Castellón clama por ver TV3», *El País*, 18 de febrero de 2012.

2 LLORENS, D. «Castelló se echa a la calle para pedir la legalización de TV3», *Levante-EMV*, 19 de febrer de 2012; «Miles de personas claman la legalización de las emisiones de Tv3 en la Comunitat», *Las Provincias*, 19 de febrer de 2012.

3 BELLIDO, P. «La llama del Correllengua ilumina Castellón», *Las Provincias*, 29 de setembre de 2007, «Arranca una nueva edición del popular Correllengua», *Las Provincias*, 27 de setembre de 2008; «Una veintena de escuelas de la provincia se suman a la fiesta del Correllengua», *Las Provincias*, 1 d'octubre de 2010.

4 SISCAR I CARRIÓ, A. «El "sí al valencià" bate un nuevo récord», *Levante-EMV*, 17 d'abril de 2011.

5 «Multitudinària manifestació a Castelló en defensa de la unitat de la llengua i la immersió», *El Punt Avui*, 16 de desembre de 2012.

defensaven la llengua i la cultura. Així, aquest estudi pretén fer una aproximació a les tipologies i espais del valencianisme cívic i polític existent a la ciutat al llarg de l'etapa democràtica, des del 1977, any de les primeres eleccions constituents d'àmbit estatal, fins a l'actualitat. Amb la voluntat de mostrar a grans trets la diversitat d'organitzacions, entitats, partits i associacions, s'ha realitzat aquest article a partir de bibliografia, un treball d'hemeroteca i entrevistes personals als protagonistes per aprofitar les fonts orals.

Redactat sense ànim d'exhaustivitat, sinó de síntesi acadèmica, un objectiu tangencial del present text és, també, servir de base per a noves investigacions que aprofundeixin en cada una de les portes que s'obren en aquestes pàgines, en l'evolució personal dels membres destacats o en la concreció del paper que tingueren formacions polítiques o socials esmentades. L'estudi s'inicia marcant breument els antecedents històrics del valencianisme a Castelló per, tot seguit, situar el lector en el context del segon lustre de la dècada dels setanta tant pel que fa a la reivindicació nacional del conjunt del país com per les actuacions que es realitzarien en aquest territori. A continuació es descriuen les iniciatives culturals més reeixides i l'evolució de les formacions polítiques que recullen la voluntat del valencianisme fusterià.

Pel que fa al moviment cívic, ens referim al paper de la Nova Can-

çó, a la importància d'un programa radiofònic com el "Nosaltres, els valencians" de Ràdio Popular, la revista "Al vent", el Centre Excursionista de Castelló com a espai de trobada i relacions socials entre valencianistes, l'aposta pedagògica realitzada des del Rotgle a l'escola Censal, passant per La Bolangera o el paper cabdal que ha tingut la delegació d'Acció Cultural del País Valencià, tot provenint del secretariat de l'Ensenyament de l'Idioma. En referència al moviment polític, es fa una primera mirada a l'esquerra antifranquista del PSV-PSPV, la democràcia cristiana de la UDPV i les formacions revolucionàries dels anys setanta, per passar a les reformulacions derivades del Partit Nacionalista del País Valencià, l'Esquerra Independent de Castelló, la Unitat del Poble Valencià i la transformació del Bloc Nacionalista Valencià a l'actual coalició Compromís. Les darreres línies serviran, en forma d'epíleg, per aportar quines són les conclusions principals que deriven d'aquest estudi.

1. ANTECEDENTS

Als anys seixanta, a Castelló, existeix encara un fil tènue de valencianisme provinent de l'etapa anterior a la guerra, amb un fort protagonisme de l'encara existent Sociedad Castellonense de Cultura fundada el 1919 i el seu *Boletín* creat poc després; d'aquells anys trenta en què se signaren les Normes de Castelló tot reconeixent la unitat de

la llengua a banda i banda del riu Sènia.⁶ I si els anys d'efervescència republicana suposarien un record a enyorar després de dècades d'una llarga nit franquista, entre d'altres noms que vincularien el nou valencianisme sorgit a partir de 1962 amb els seus antecedents, resalta per la seva trajectòria el de la família Huguet.⁷

Gaetà Huguet Segarra prengué del seu pare –Gaetà Huguet Breva– l'esperit republicà, liberal i federalista propi del comerciant agrari a la segona meitat del segle XIX, i hi afegí un sentiment valencianista actiu. Fundador i membre d'entitats

cíviques i de formacions polítiques, en destaca la creació de l'Esquerra Republicana del País Valencià i la seva posterior incorporació al partit de Vicent Marco Miranda, Esquerra Valenciana.⁸ Després de marxar a l'exili com a conseqüència de la guerra, un cop finalitzat el conflicte bèl·lic continuà les seves activitats de dinamització cultural, fet que el portà a crear, com a llegat testamentari, la Fundació Huguet. La voluntat del patrici i patrocinador cultural d'ensenyament de la llengua, sempre promotor de concursos literaris i col·laborador de publicacions, la seva tasca de tarannà republicà i

- 6 Malgrat la importància simbòlica de la signatura de les Normes del 32 a Castelló per al valencianisme posterior, Archilés remarca que "signar les Normes, conrear la llengua pròpia, o l'erudició, no eren sinó expressions del seu espanyolisme i del seu regionalisme, també del seu irrenunciable patriotisme local, i en cap cas les activitats «valencianistes» representaven un risc o un qüestionament" tal i com podem trobar a ARCHILÉS CARDONA, F. «La identitat local de la ciutat de les Normes. Patriotismes locals i valencianisme polític a Castelló (c.1900-c.1932)», *Els escriptors castellanencs i les Normes del 32*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2008, p.50. Pel que fa als debats intel·lectuals del moment pel que fa a les Normes i els posicionaments personals en cartes i discursos vegeu, editat en la commemoració del setantè aniversari, PITARCH I ALMELA, V. *Les Normes de Castelló. Textos i contextos*. Publicacions de l'Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002. Una reproducció facsímil de les Normes, com a antecedent legitimador de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua podeu consultar-la a *De les Normes de Castelló a l'Acadèmia Valenciana de la Llengua*, Col·lecció Documents 1, AVL, València, 2002.
- 7 Burguera, detalla a BURGERA, F. *És més senzill, encara: digueu-li Espanya*, Edicions 3i4, València, 1990 que a l'hora de fer recompte dels valencianistes provinents de l'avantguerra, de la Plana es fa necessari recordar a Àngel Sánchez i Gonzalbo i Bernat Artola (a més de la família Huguet).
- 8 Vegeu una mirada del valencianisme local de l'etapa republicana a MARTÍ, M.; CALVO, I. «L'activitat política dels valencianistes de Castelló (1930-1931) », *Miscel·lània de textos en homenatge a les Normes de Castelló*, Diputació de Castelló, Castelló, 1984.

valencianista continuaria al llarg de les següents dècades gràcies a la institució.⁹

La proximitat amb el Principat i els contactes que d'aquí es podien generar també es farien notar. L'Obra del Diccionari havia tingut un pes considerable a les comarques del nord i, a més, existia el Grup Castellonenc d'Estudis com a eina de dinamització cultural.¹⁰ Com dèiem, el Diccionari Català-valencià-balear promogut per Antoni Maria Alcover i que continuà Francesc de Borja Moll va servir per promoure els intercanvis d'idees i persones entre el País Valencià i Catalunya en aquells anys difícils. A partir d'aquests contactes, joves valencians conegueren Barcelona i les localitzacions referencials del catalanisme antifranquista amb voluntat cultural. Joan Ballester o Josep Maria de Casacuberta foren els grans dinamitza-

dors d'aquests contactes.¹¹ Entre els joves que participaren en aquests viatges per Catalunya organitzats per Joan Fuster -i amb la complicitat d'entre d'altres, de Jordi Pujol, Josep Benet, Max Cahner, Ramon Bastardes, Joaquim Maluquer o Mossèn Ballarín- trobaríem els castellonencs Josep Lluís Viciano i Rafael Ballester Ramos, que quan tingué lloc el recordat *viatge dels 13*, tenien 23 i 18 anys respectivament.¹²

Aquests viatges a Barcelona, se succeiran i s'ampliaran amb les rutes universitàries, on també hi ha presència de castellonencs. Joves com Ferran Sanchis Cardona, Josep Lluís Viciano eren sempre presents en aquells cursets intensius i clandestins de formació valencianista dels primers seixanta, complementats en actes cívics i excursions d'iniciació.¹³ La ruta realitzada el 1961 al Penya-golosa o el campament al mateix

9 Per endinsar-se en la tasca d'abans del franquisme de la família Huguet, vegeu HERRÁIZ, J.; REDÓ, P. *Republicanisme i valencianisme (1868-1938): La família Huguet*, Universitat Jaume I, Castelló, 1995. També pot ser útil, pel que fa a la percepció federal dels Huguet, la lectura de ARCHILÉS, F., «Contra el "fermaler verí centralista". Gaetà Huguet i les possibilitats i límits del federalisme al País Valencià», *Afers* 44 (2003), Catarroja, pp.107-140.

10 Per saber-ne més del Grup Castellonenc d'Estudis, entitat fundada per Albert Sánchez-Pantoja i Frederic Rivas vejis la seva revista *Al Vent* a SÀNCHEZ-PANTOJA, A.; PITARCH, V. *Combat per la premsa. Al Vent i el Nosaltres els valencians*. Universitat Jaume I, Castelló, 2009.

11 Al voltant dels contactes entre el catalanisme i els agents culturals actius del País Valencià dels anys cinquanta i seixanta és imprescindible la lectura de FERRÉ I TRILL, X., *No tot era Levante Feliz. Nacionalistes valencians (1950-1960)*, Edicions Alambor, Benicarló, 2000.

12 SANZ, B.; NADAL, M. *Tradició i modernitat en el valencianisme*, Edicions 3i4, València, 1996, p.85.

13 PITARCH, V. *Tractes d'excursionistes (CEC)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, pp. 56-57.

cim el 1968 demostren aquesta continuïtat, tal i com concretarem en properes pàgines.

Si parlem d'aquests anys d'impàs del segon franquisme, cal referir-nos també a Josep Pont i Gol, que a la dècada dels seixanta, provinent del Principat, ja era bisbe de Sogorb-Castelló. Pont i Gol mostraria com una part de l'església valenciana continuava tenint vinculació sentimental amb el seu patrimoni immaterial, de la mateixa manera que la tenia l'església catalana amb el referent indefugible del monestir de Montserrat. Com a arquebisbe de Sogorb-Castelló impulsà la llengua a la predicació i a la catequesi però també al seu ús quotidià dins de l'àmbit eclesiàstic. El marc no era un altre que les esperances generades pel Concili Vaticà II i tot allò que havia de comportar per al reconeixement de les llengües vernacles. Després de la seva etapa castellenca, als anys setanta, Pont i Gol seria escollir arquebisbe de Tarragona. En aquest sentit, Agustí Colomer detalla que, en els anys post-concili, quan els bisbes catalans van preparar textos litúrgics en llengua catalana per tal de que la Santa Seu els acceptés com a tal i la seva lectura fos feta amb normalitat, amb l'objectiu de que també al País

Valencià es fessin misses en la nostra llengua, Pont i Gol "encomanà a tres professors de valencià –Avel·lí Flors, Josep Barberà i Josep Monferrer- l'elaboració d'un ritual valencià que havien de redactar en base al de Catalunya (...) el bisbe va donar llum verda a l'adaptació dels textos i van començar a utilitzar-se en algunes esglésies de la diòcesi de Sogorb-Castelló, no sense grans entrebancs".¹⁴ Colomer, estudiós dels sectors eclesiàstics valencianistes, detalla, però que "aquesta diòcesi constituïa una excepció a la indiferència generalitzada davant la incorporació del valencià a la vida de l'Església".¹⁵

El cas de Pont i Gol dins del món catòlic valencià no és únic. De fet, al voltant de l'Església i les diverses parròquies neixen grups de gent inconnexa que s'endinsen en el món antifranquista intuïtiu i del pre-nacionalisme a partir de les cançons folk o dels estudiants que han anat a continuar la seva formació a les universitats de València o sobretot de Barcelona que bullien de debats intel·lectuals polititzats. En aquest sentit, hem vist a Avel·lí Flors com un dels redactors del ritual valencià. Capellà de Vila-real, és un dels eclesiàstics que comencen a fer misses en català durant el franquisme

14 COLOMER FERRÁNDIZ, A. *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*, SAÓ, València, 1996, p.56.

15 Íbidem. Per a una informació més completa del paper realitzat per la diòcesi, consulteu «El bisbat de Sogorb-Castelló (1959-1994)», SAÓ 176 (1994), pp.33-48.

a les comarques del nord. Mossèn Flors també col·laboraria amb Manuel Sanchis Guarner i mossèn Lluís Alcón, sota la responsabilitat del bisbe Pont i Gol, en l'elaboració de l'Ordinari de la missa amb totes les reformes efectuades pel Concili. També, amb els preveres Josep Almiñana, Pere Riutort i Vicent Sorribes en la redacció del *Llibre del Poble de Déu. Missal dominical i festiu*.¹⁶

A més, a la dècada dels seixanta i principis dels setanta, l'activa presència dels professors Joan Francesc Mira i de Vicent Pitarch actualitza les dinàmiques internes dels promotors culturals. Mira, formava part de la generació universitària que des del cap-i-casal s'havia creat a partir de l'esperit fusteria i el suport de professors que impartien docència a l'històric edifici del carrer de la Nau.¹⁷ El curs 1966/67,

però, arribarà a l'Institut Ribalta per realitzar classes i aprofitarà la seva estada per exportar allò que als cercles d'estudiants de València ja és un fet: l'impacte de Joan Fuster a les noves generacions amb inquietuds nacionals.¹⁸ El cas de Vicent Pitarch és també imprescindible en l'estudi, però la seva formació prové a més dels primers anys valencians, de la Universitat de Barcelona, i és allà, a la ciutat comtal, on coneix l'ebullició que les facultats catalanes tenien en aquells anys.¹⁹ Seria l'ànima d'un programa de ràdio que marcarà pautes "Nosaltres, els valencians" a Ràdio Popular de Vila-real. Mira i Pitarch, cadascú des del seu àmbit, serien personatges claus per entendre la nova embranzida que tindrà el valencianisme a la ciutat en aquells anys, com les classes de llengua impartides al Ribalta.²⁰ Em-

16 COLOMER FERRÀNDIZ, A. *Retrobar la tradició...* ob.cit, p.59-60.

17 De la generació d'activistes culturals sorgida de l'edifici del carrer de la Nau de València i dels fruits culturals d'aquesta podeu trobar una síntesi d'aproximació del propi autor a MARCO PALAU, F.; MARCO PALAU, R, «A propòsit dels cinquanta anys de *Nosaltres, els valencians*», *Revista de Catalunya* 278 (abril-maig-juny 2012), Barcelona, pp. 62-72.

18 PITARCH, V. *L'Eix Castellonenc de la Cultura Contemporània*, Diputació de Castelló, Castelló, 1995, p. 41.

19 Entrevista amb Vicent Pitarch del 18 de juliol del 2012. Activista cultural, polític i intel·lectual, Pitarch és un dels màxims referents del valencianisme a les comarques del nord i arreu del País.

20 De les iniciatives culturals d'aquells anys realitzades per Mira i Pitarch i el paper que hi tingué l'Institut Ribalta, hom pot llegir «L'Institut Ribalta davant la llengua del país», *L'Institut Ribalta*, Diputació de Castelló, Castelló, 1994, pp. 183-224.

branzida que no podem entendre sense la tasca realitzada per Fuster des de Sueca i l'impuls que crea la teorització de *Nosaltres*, els valencians, a partir de 1962.²¹

2. TIPOLOGIES CULTURALS DEL VALENCIANISME

Si la Nova Cançó va ser el gran moviment musical, provinent de la tradició francesa, que posava lletra a les esperances catalanes; des del País Valencià sorgirien veus que se sumarien als Setze Jutges, a Lluís Llach o a la mallorquina Maria del Mar Bonet. A Castelló el moviment tindria representants propis. Felix Estop, per exemple, que triomfaria als escenaris europeus cantant en català, tot fent carrera pel continent. O el grup folk dels setanta "Nosaltres" que intentaven portar els ritmes americans dalt de l'escenari. És curiós el cas de Fernando Nadal que amb el seu estil pop melòdic realitzà algunes cançons en la nostra llengua, amb connexió amb la República Democràtica Alemanya d'aquells temps. També trobaríem casos com els de Ferran Badal, però que com a professor va ser destinat a Berga, fet que el portà a deixar la composició

en un segon pla. També caldria esmentar a Natalia Feliu, d'Onda, que va cantar en els primers aplecs de joves, però que pocs anys després, va deixar aquesta vessant artística. Més endavant també sorgiria el grup dels "Carmelos" provinent dels carmelites, fet que demostra aquesta connexió de la qual parlàvem adés entre les parròquies i la possibilitat nacional dels joves. Les parròquies i els seus locals adjacents no deixaven de ser espais de sociabilització marcats per les tendències del moment.²²

Les melodies de la Nova Cançó sorgides a les comarques de Castelló, o aquells que triomfaven arreu, tenien el seu espai i uns oients fidels a les ones. Ràdio Popular, fundada el 1967 i dirigida per Joan Soler, seria l'emissora en la qual s'introduiria el programa "Nosaltres els valencians", en un principi, els dimecres de 20 a 20:30h. Entre 1969 i 1980 Vicent Pitarch, amb una evident concepció fusteriana, dirigirà l'espai radiofònic. En ell, es parlava de cinema, de música i d'economia; hi havia crònica de col·laboradors territorials i noticiaris d'informació cultural amb entrevistes. També tingueren la vista posada al que pas-

21 Al voltant de l'aspecte cultural del fusterianisme amb la base de *Nosaltres, els valencians*, malgrat els nombrosos estudis publicats recentment, és de lectura obligada l'obra de FERRÉ, X. *Abans i després de Nosaltres, els valencians*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 2001.

22 Entrevista a Manuel Carceller del 8 d'agost de 2012. A la conversa, l'estudiós de la cultura local detalla el paper de la Nova Cançó a les comarques del nord, els seus intèrprets i la seva faceta.

sava a la resta del món, sempre des d'una mirada valenciana. Amb una editorial punyent i comentaris d'actualitat, es rebien nombroses cartes d'oients i s'aprofitava per difondre cançó italiana en català, a més de la composada a casa nostra. La presència del valencianisme cultural a les ones va marcar un punt d'inflexió per ser aquest un espai de trobada radiofònica, però també per les complicitats que van crear-se amb els col·laboradors i els oients. La idea materialitzada de fer ràdio pensada en la nostra llengua es traduiria en noves experiències al llarg del país que s'inspirarien en el seu exemple: Alzira, Ontinyent, Alacant, Gandia i Dènia entre d'altres.²³

Les cançons del moment que sonaven a Ràdio Popular de la mà de Pitarch servien per encisar grups reduïts de joves universitaris, estudiants que es polititzarien a les facultats, tal i com demostraria publicacions com *Al vent*. La Revista *Al vent* seria l'exemple d'escrit periòdic que es realitzaria a semblança de *Diàleg* i *Concret*, les revistes de la Universitat de València

escrites pels joves fusterians.²⁴ Del 1964 –coincidint amb els *25 años de paz*– fins al 1969, el Grup Castellonenc d'Estudis (GCd'E) editaria en català aquesta publicació, sota el paraigua del Club d'Estudiants (CLUE) que sorgia a l'Institut Ribalta. Amb la benedicció del bisbe Pont i Gol i el vistiplau del capella Joaquim Amorós i Garcés es distribuïria la revista dirigida per Albert Sánchez Pantoja i Frederic Rivas en la qual escrivien estudiants de diferents facultats per promoure la cultura valenciana. Aquesta revista, com *Diàleg* o *Concret*, tingueren un paper fonamental en l'estructuració dels joves estudiants amb consciència nacional o per aquells que l'acabarien desenvolupant. La modèstia dels mitjans i i la migradesa dels recursos eren compensats per l'apassionament i l'entusiasme dels seus promotors, que ciclostilaven la revista sempre amb la mirada posada a una Llei de Premsa de Fraga que va posar-los impediments contínuament. Monogràfics com els dedicats al Mercat Comú –el número 10- o al Concili Vaticà II –l'11- mar-

23 La crònica més detallada i global d'aquells anys de programa es troba a SÀNCHEZ-PANTOJA, A.; PITARCH, V. ob.cit., pp.121-182.

24 *Diàleg* -revista ciclostilada, redactada gairebé tota en català- serà el butlletí de la cambra sindical de la facultat de dret de la Universitat de València, quan els càrrecs representatius d'aquesta eren en mans dels joves fusterians., Després, amb la col·laboració d'estudiants de la Facultat de Lletres vindria *Concret*, ja amb un caràcter més marxista. Entrevista a Vicent Álvarez, promotor de les revistes universitàries, del 27 de juny de 2012.

carien una etapa de consolidació, amb subscriptors arreu de l'àmbit lingüístic, però que no va poder fer front, malgrat la bona voluntat, als anys durs, als impediments legals i a les necessitats econòmiques de pressupost.²⁵

Però no només les aules servien com a lloc per endinsar-se en la reivindicació cultural i l'estima pel país. De la mateixa manera que a Catalunya els agrupaments escoltes vinculats a les parròquies montseratines eren nuclis de presa cultural, també l'excursionisme tingué un paper a destacar en el cas del valencianisme castellanenc.²⁶ Si anteriorment hem apuntat la importància que tingueren els contactes entre l'incipient valencianisme amb els moviments organitzats a Catalunya amb la voluntat de "fer país" i les rutes universitàries, l'entitat de referència de l'excursionisme a la Plana serviria com a instrument per aquesta fita. En referència als anys finals dels seixanta "l'excursionisme castellanenc –com el valencià, en

general- havia assolit una maduresa extraordinària pel que fa al procés de la seua identificació amb l'àmbit propi cultural i nacional".²⁷ La participació en les rutes i en diversos aplecs valencians de la joventut o en els d'excursionistes d'arreu de l'àmbit lingüístic en donarien una bona mostra, com també les classes de català que s'hi impartirien tant a principis dels seixanta com ja a la dècada dels setanta. Així, vist des de l'actualitat el Centre Excursionista de Castelló "s'ha fet un lloc eminent entre les entitats més notòries de la localitat, i això de tal manera que fins i tot ha esdevingut insubstituïble. No solament en l'àmbit estricte de l'excursionisme, sinó també en les activitats culturals i, en general, en la contribució a l'associacionisme cívica".²⁸

I si les aules universitàries i l'excursionisme eren centres de relació social entre aquells que es formaven i perseguïen unes finalitats cíviques en el seu dia a dia, amb el pas dels anys i la conformació familiar futu-

25 El text més complert al voltant de la publicació, realitzada molts anys després a partir dels records del seu protagonista, pot consultar-se a SÀNCHEZ-PANTOJA, A.; PITARCH, V. *Combat per la premsa. Al Vent i el Nosaltres els valencians*. Universitat Jaume I, Castelló, 2009, pp.29-120.

26 De la vinculació entre excursionistes i reivindicació al País Valencià durant aquells anys se'n parla a FERRÉ, X. «Excursionisme i consciència nacional valenciana als primers anys seixanta», *Muntanya*, Centre Excursionista de Catalunya 805 (juny 1996), pp.91-95. De l'excursionisme durant la dictadura podem llegir-ne a TORRES, E. *Excursionisme i franquisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1979.

27 PITARCH, V. *Tractes d'excursionistes (CEC)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998, p.58.

28 PITARCH, V. *Tractes d'excursionistes...* p.43.

ra, nous plantejaments tingueren lloc pel que fa a l'educació de les criatures. El món educatiu ha estat sempre una preocupació per aquells que, durant el franquisme, defugien l'ensenyament autoritari propi de la dictadura. La connexió entre les corrents intel·lectuals europees que apostaven per noves vies pedagògiques més obertes i dialogant, i els joves professors i mestres que acabaven de sortir de les facultats faran fortuna per tot l'àmbit lingüístic. Al Principat de Catalunya, Marta Mata en seria la promotora, tot seguint el model de Rosa Sensat. A les Illes Balears, també n'hi hauria bons exemples amb l'escola mallorquina.

Com dèiem, si a la ciutat de València existien grups articulats que rellançaven l'ensenyament a partir de la teorització pedagògica provinent de les corrents intel·lectuals europees com les de Freinet, a Castelló també hi hagué presència d'un model educatiu que volia trencar amb l'establert per la dictadura. De la influència del francès Célestin Freinet o de la italiana Maria Montessori; Ferran Zurriaga i el seu grup de mestres de Lo Rat Penat establiran a València escoles cooperatives com la Masia, la Gavina o la Comar-

cal. En paraules de Conxa Romero, impulsora de La Comarcal, "L'objectiu era crear escoles cooperatives valencianes, però volíem també que la família s'impliqués al projecte, col·laborar tots junts per fer una escola autogestionada. Els xiquets havien d'aprendre, però també havien de ser feliços".²⁹ Adela Costa, fundadora de La Tramuntana -que després passaria a ser La Masia-, afegeix que "volien implementar el text lliure, la impremta escolar, la correspondència i l'assemblearisme com a eines educatives útils per un aprenentatge comprensiu"³⁰

El Rotgle seria l'experiència pedagògica amb voluntat valencianista que en sorgiria primer, en aquest cas, ja estem parlant de meitats dels anys setanta, quan un grup de persones actives de la ciutat, parelles joves amb fills, sobretot, se n'adonaren de la necessitat de disposar d'un parvulari on s'ensenyés valencià als xiquets. Seria al desembre de 1975 quan començaria el curs, que en aquest cas, seria el 1975/76. Als números 18 i 20 de l'Avinguda de Vila-real, hi hauria la primera localització del parvulari, que, amb la incorporació de més alumnes i el lògic creixement, assumiria també

29 Entrevista a Conxa Romero del 31 d'agost de 2011. En aquesta, Romero explicitava les inquietuds que van portar-los a impulsar La Comarcal, com a proposta pedagògica per a xiquetes i xiquets.

30 Entrevista a Adela Costa del 29 de juliol de 2012. Costa exemplifica en La Tramuntana, la voluntat que els grups de mestres joves del moment tenien de reivindicar una nova manera d'educar, més arrelada al país i amb uns mètodes moderns.

la primària i la secundària. El seu model educatiu es basarien en la renovació pedagògica, per tant, apostaven per unes aules plurals i laïques on la coeducació en fos un dels principals eixos i on l'alumne participés en el seu propi ensenyament. I on les classes, clar, serien pensades i fetes en valencià. Dels infants inicials, en poc temps, el nombre augmenta exponencialment

Més endavant, amb la legalització de l'estructura educativa i el pas a un nou edifici, La Censal recolliria la tasca duta a terme per El Rotgile i, al seu torn, serviria com a espai pedagògic continuador del mateix projecte, dinàmic i compromès de cara a l'alumnat d'EGB. Amb La Censal ja com a escola pública, cap als anys 1982-1984 s'apostà per crear un nou parvulari, La Bolangera, reformulant el projecte d'El Rotgile, però que acabaria desapareixent el 1993 després d'un seguit d'assemblees de cooperativistes per tal d'evitar-ne el tancament. Actualment, aquell projecte inicial queda recollit, amb major o menor mesura en l'escola Censal i en les aules de La Lluna.³¹

Com hem vist, aquest reguitzell cultural dels anys seixanta i setanta sorgeix d'una banda per aquelles reminiscències republicanes dels anys

trenta -que continuaren vinculades a unes idees transformadores de la realitat- juntament amb noves generacions que a partir de l'empremta fusteriana traslladaren a Castelló els debats de les tertúlies del carrer Sant Josep número 10 de Sueca, o de les cafeteries de la ciutat de València els dilluns de vesprada. Des del fusterianisme s'apostà per la creació del Secretariat de l'Ensenyament de l'Idioma que també tindria una delegació a Castelló i que a nivell de tot el país evolucionaria fins a l'articulació d'Acció Cultural del País Valencià que acompanya i dona cobertura fins a dia d'avui a tot el seguit de propostes i iniciatives de caire valencianista de la societat civil.

L'arribada a Castelló del Secretariat de l'Ensenyament de l'Idioma -que en aquells moments funcionava bàsicament a València ciutat- data del 1976, però no seria fins a meitats de l'any següent que la seva activitat tingué continuïtat. Des de l'entitat s'encarregaven de donar suport a les iniciatives de formació lingüística per a futurs mestres de català de l'ICE, l'Institut de Ciències de l'Educació, en el qual, tingué un paper destacat Vicent Pitarch pel que fa a l'elaboració dels continguts i la coordinació de les classes.³²

31 Del naixement i evolució dels projectes pedagògics a la Plana, amb la fundació de les diverses escoles i parvularis, és imprescindible la consulta de PITARCH, V. *L'escola valenciana a Castelló: El Rotgile i 25 anys de la Censal*, Escola Censal, Castelló, 2008.

32 Entrevista a Vicent Pitarch del 18 de juliol de 2012. Pitarch reflexiona durant la conversa al voltant del fet nacional, del fusterianisme, de les primeres activitats cultura i lingüístiques i de les primeres iniciatives castellonenques en aquest sentit.

Des del 1978, ACPV rellevaria el Secretariat de l'Ensenyament de l'Idioma i seguiria enfortint culturalment les comarques del Nord tot col·laborant amb la Fundació Huguet o, més endavant, en l'extensió territorial d'eines comunicatives com el setmanari *El Temps* o la xarxa de repetidors de TV3 que permeten més enllà de poder veure el senyal del repetidor de Roquetes (Baix Ebre) instal·lar-ne un al Bartolo. No podem estar d'esmentar l'organització, l'any 1982, del cinquantè aniversari de les Normes de Castelló, a la plaça de bous de la ciutat. Les interpretacions de Lluís Llach i la Banda Municipal de Castelló, juntament amb el parlament de l'assagista suecà amb el seu "O ara o mai" quedarà fixada a la memòria dels seus assistents com una de les mostres de fortalesa del valencianisme al nord del País Valencià.³³

3. TIPOLOGIES POLÍTiques. DE L'ANTI-FRANQUISME A LES INSTITUCIONS DEMOCRÀTIQUES

Aquest marc cultural reivindicatiu tindrà, en el moment de la transició, una traducció política, tal i com l'havia tingut en l'antifranquisme militant, i continuarà al llarg de les dècades dels vuitanta i dels noranta, tot consolidant un espai electoral a la Plana

amb la màxima valencianista com a fonament fins al dia d'avui. Els anys de la transició i sobretot les primeres eleccions democràtiques marcaran un abans i un després en la configuració de l'activisme i la seva organització. Així, nombrosos grupuscles, sovint formats a partir d'escissions, es trobaran orfes de vot i d'altres propostes no estrictament vinculades al fusterianisme seran enfortides a les urnes.

Seria el cas, de grups organitzats amb voluntat revolucionària com ara el Moviment Comunista, que tenia joventuts a la Plana, encara que part dels seus militants posteriorment passarien a altres organitzacions prosoviètiques que adoptarien també una posició revisionista amb l'eurocomunisme de Carrillo. Trobaríem l'escissió barcelonina del PSUC de caràcter maoista, Bandera Roja, que tingué certa presència. Amb actuacions a la Plana tindríem, també, la secció territorial del Partit Obrer d'Unificació Marxista, la sectorial dels maoistes Partido de los Trabajadores de España o l'ORT, provinent dels moviments obrers cristians. Podríem comptabilitzar també els sectors carlins que defensaven l'autogestió i l'autogovern, amb un referent a Vila-real, plaça carlina històrica.³⁴

33 Entrevista amb Toni Royo del 16 de desembre de 2012. Royo, delegat d'ACPV a les comarques del nord recorda en la conversa, les actuacions de l'entitat per estendre a la societat, durant més de tres dècades, el marc nacional.

34 Els plantejaments de l'esquerra revolucionària de l'època es poden consultar FABREGAT, A. *Converses extraparlamentàries*, Edicions 3i4, València, 1978.

“Tot i la seva activa lluita contra la dictadura, no tingueren la capacitat d’oferir un projecte que escollís, en el moment de centrar l’activitat política en les comtesses electorals” explica Enric Jordà, històric dels moviments socials i revolucionaris valencians del moment.³⁵ La traducció mitjançant el BEAN –Bloc d’Esquerres d’Alliberament Nacional– tampoc arribà en el cas del Partit Socialista d’Alliberament Nacional, que pretenia esdevenir l’organització que encapçalés el procés rupturista des d’una concepció independentista, d’esquerres i amb el marc territorial complet.³⁶ El PSAN, que segurament era, de totes les formacions amb voluntat d’avantguarda, la que disposava de més militància a les comarques del nord a més de les seves pròpies joventuts, tampoc no aconseguí els seus objectius polítics.

Deixant de banda l’extrema esquerra revolucionària existent a Castelló durant els primers setanta, un cas paradoxal a nivell de país seria el de l’històric Partit Socialista Valencià, que transformant-se en Partit Socialista del País Valencià, i amb bona part de la conceptualització programàtica de Fuster, es trobaren fora de les Corts Constituents de 1977 i amb la impossibilitat de ser presents en el moment de fixar les regles de joc constitucionals tal i com haurien desitjat.³⁷ El resultat de la secció valenciana del PSOE en les mateixes demarcacions propiciaren que, com és ben sabut, les sigles del PSPV i part de la seva militància passés a les files del socialisme estatal que quedà impregnat, gràcies a això, d’uns quadres provinents dels nuclis universitaris de Fuster.³⁸ En el cas de Castelló, el PSPV amb poc menys de

35 Entrevista a Enric Jordà del 7 de setembre de 2012. Jordà exposa la situació de l’esquerra revolucionària al País Valencià, els seus marcs teòrics i organitzatius així com les divergències internes entre diferents grupuscles, escissions i confluències fins ben entrada la dècada dels vuitanta.

36 Entrevista amb Josep Guia del 26 de juliol de 2011. En aquesta reflexiona sobre el paper del PSAN, la seva implantació al País Valencià i la seva evolució estratègica per aconseguir els seus objectius independentistes i d’esquerres.

37 Vegis, per conèixer l’evolució del PSPV i la seva posterior entrada al PSOE, SANZ, B. *El socialismo en el País Valencià. 1939-1978*, València, IVEI, 1988; MARTÍ CASTELLÓ, J. «Valencianistes socialistes i socialistes valencianistes. Els camins del PSPV» *Afers* 67, 2010, pp. 595-618.

38 Entrevista a Vicent Soler del 27 de juny de 2011. A la conversa explica la sensació d’impotència dels militants d’un PSPV que creia realment en les seves possibilitats electorals fruit del gran suport intel·lectual i acadèmic favorable a les seves postures, i que va fer-los decidir per incorporar-se –després de la desfeta de les primeres eleccions generals del 1977– al partit on, des de l’esquerra valencianista, podien seguir treballant pels seus objectius.

quatre mil vots i un 1'56% es veuria sobrepasat per un PSOE que trauria dos diputats a la circumscripció de les comarques del nord i fins i tot pel PSP-US, encara que aquest darrer tampoc trauria representació per Castelló.³⁹

A més, pel sector centrista del valencianisme, els resultats de la Unió Democràtica del País Valencià tampoc els permeteren ser actors principals en els esdeveniments que havien de sorgir, i la competència de la *Unión de Centro Democrático* seria massa dura per poder consolidar una proposta valencianista des de la democràcia cristiana i l'espai de centre-dreta conservador.⁴⁰ Tot l'esforç realitzat per la UDPV al llarg d'anys, -inclòs un procés de confluència entre tres sectors diversos del món nacionalista universitari, del cooperativisme, i de l'humanisme històric de caire regional- fou envà tenint present el no assoliment de representació parla-

mentària.⁴¹ La forta inversió de cara a les eleccions els produí una xifra molt elevada de deutes que no els permeté sobreviure com a formació i ser capaços d'enfrontar-se als partits estatals ja consolidats en una nova campanya, pocs anys després.⁴² Pel que a les comarques de Castelló, la UDPV amb més d'un 2% de suport i 5.515 vots es va quedar lluny, en el camp centrista, pels dos diputats escollits a les llistes de la UCD i per la Candidatura Independent de Centre de José Maria Ortí, que havia ocupat alts càrrecs durant el règim i que s'acabaria incorporant a la formació d'Adolfo Suárez.

Pel que fa a l'àmbit local, les eleccions municipals de 1979 demostrarien, però, que el desencís existent a les files del nacionalisme valencià no havia de ser generalitzat i que, malgrat les penúries electorals mostrades arreu del territori als comicis generals

39 El Partido Socialista Popular – Unidad Socialista és la formació liderada a nivell estatal pel carismàtic Tierno Galván que, en el cas valencià va comptar amb el suport d'una escissió de darrera hora del PSPV, la USPV de Vicent Garcés. A les comarques de Castelló obtindrien gairebé un 3% dels sufragis, però a València aconseguiren un dels 5 diputats que finalment varen obtenir en el seu conjunt.

40 Entrevista a José Ferrís i Jaume Santonja del 17 de juliol de 2012. Ferrís i Santonja detallen el procés de confluència dels diferents sectors que conformaran la Unió Democràtica del País Valencià així com la seva base organitzativa i ideològica.

41 Entrevista a Vicent Diego del 27 de juliol de 2011. A la conversa teoritzava al voltant del paper que tingué la Unió Democràtica del País Valencià i la vinculació d'aquesta amb projectes cooperatius que tingueren èxit en diferents sectors tals com el de la construcció, l'alimentari, l'educatiu o l'universitari.

42 Entrevista a Vicent Miquel i Diego del 22 de juliol de 2011. Miquel i Diego recorda la voluntat de fundar un projecte fusteria d'inspiració humanista i l'evolució posterior fins a les eleccions del 1977, a partir de les quals, caldrà redefinir el projecte a l'espera de temps millors.

del 1977, encara podien haver-hi espais locals amb capacitat de treball representatiu. A Castelló, l'esquerra local, les restes del PSPV que no s'havien integrat al partit de Felipe González, l'associacionisme veïnal i els sectors més pragmàtics de les formacions extraparlamentàries que havien apostat per la lluita anticolonial inspirada en el tercer món, aconseguïen bastir un projecte unitari per intentar entrar a les institucions municipals i des d'allà, transformar la societat, com a mínim, al municipi. L'Esquerra Independent de Castelló seria l'eina ideada per exmembres del fusterià PSPV, d'exdirigents del Partit Socialista d'Alliberament Nacional o d'activistes a favor de l'organització veïnal. Vicent Pitarch era, en tot cas, la cara visible del moviment que es gestava. Estem parlant d'una marca que havia de fer confluïr aquelles corrents dels nous moviments socials que volguessin mostrar la seva veu a l'Ajuntament. Des de la tercera onada del feminisme, passant per un ecologisme que ja tenia un destacat paper dins del parlamentarisme alemany, o membres de l'associacionisme i món cultural castellanenc del qual abans s'han fet unes pinzellades explicatives.

El resultat obtingut per l'EIC en els comicis municipals celebrats el 1979,

fou molt esperançador per aquells que, tot just un any abans, havien vist com ja el PSPV ja la UDPV es quedaven lluny de la possibilitat de tenir una veu pròpia al parlamentarisme i com això, havia precipitat la seva desaparició *de facto*. Els més de quatre mil vots aconseguits pel projecte d'esquerra oberta i valencianista els permeté ser la tercera força tot obtenint un parell de regidors. El ja esmentat Vicent Pitarch i Pep Mata, provinent de les associacions veïnals, serien els responsables de la tasca municipal de l'EIC que, amb els resultats damunt de la taula, decideixen formar govern amb socialistes i comunistes. Dins del tripartit municipal, Pitarch i Mata s'encarregarien d'ensenyament i de seguretat (polícia municipal) respectivament. Caldria destacar la tasca realitzada en l'àmbit educatiu per part de Pitarch, que ostentava la presidència de la Comissió d'ensenyament en nom de l'EIC i coneixia bé els problemes i les oportunitats dels col·legis per la seva participació a El Rotgle. Per unanimitat, s'acordà a l'Ajuntament -juliol de 1979- el dictamen que incloïa la planificació lingüística de totes les escoles municipals i la contractació de professors amb un pressupost assignat per a tal efecte.⁴³

Durant els primers mesos, les pro-

43 PITARCH, V. *L'escola valenciana a Castelló...*p.23.

postes de democratització, política lingüística i normalització dels noms dels carrers van fent-se efectives, així com la crítica al paper decoratiu de les dones en les festes de la Magdalena, però l'impuls assembleari inicial i la participació dels militants dins de l'EIC va perdent força, coincidint amb l'estabilitat del marc autonòmic naixent. Paral·lelament quadres provinents de l'antifranquisme vinculat al PCE fan el pas cap al socialisme que governarà a nivell estatal a partir de 1982 i que ja es va fent hegemònic en el camp de l'esquerra arreu, també al País Valencià i a les comarques de Castelló. Pitarch i Mata, després dels intents per reactivar el moviment i veient la incapacitat per transformar la societat des de les institucions municipals renunciaven a les regidories obtingudes i els rellevaran durant l'etapa 1982/83 Ricard Colom i Mingo Llorenç fins a finals de la legislatura. Cal tenir present, que durant aquells anys tingué lloc l'intent de Cop d'Estat del 23 de febrer del 1981, en el qual València tindria un paper tristament destacat; la política autonòmica no restaria al marge d'aquest fet.

La desmobilització de les reivindicacions obreres de principis dels vuitanta i la poca capacitat de les associacions de veïns per fer partícips la totalitat dels habitants dels barris més enllà d'aquells sectors polititzats, feren que malgrat que l'Esquerra Independent de Castelló -i el seu cap de llista, Rafael Menezo- apostés de cara a les municipals de 1983 per

fer una proposta novament assembleària amb un fort reconeixement per la tasca de base realitzada als barris del Sequiol, el Grau o Sant Josep Obrer, amb representants de les diverses entitats a les llistes, no es pogué repetir un resultat com el quatre anys enrere, i l'esquerra alternativa amb vocació de país es quedà sense regidors al consistori.

4. DE L'ESQUERRA INDEPENDENT DE CASTELLÓ A LA UPV

La proposta de formar una candidatura a partir dels moviments socials heterogenis de caràcter local per aglutinar les reivindicacions obreres, ecologistes i nacionals de cara a entrar als ajuntament no és un cas únic de la ciutat de Castelló, encara que, amb les xifres a la mà, disposar de dues regidories després dels comicis del 1979 els donava una visió molt optimista de les circumstàncies que no es repetiria l'any 1983, quan les urnes no respongueren de la mateixa manera a la proposta assembleària veïnal. Com a Castelló, havien sorgit altres iniciatives similars a una població mitjana com Gandia (la Safor) amb Esquerra Unida, a Xàtiva (La Costera) on els Socialistes Independents també tenien una forta presència i a Vinaròs (Baix Maestrat) on el sector del PSAN oficial -el liderat pel matemàtic Josep Guia- formava part de la Unitat Popular Independent.

De la col·laboració que sorgeix sobretot entre els homòlegs de Castelló, Gandia i Xàtiva n'apareixerà

una coordinadora amb voluntat de partit, Esquerra Unida del País Valencià.⁴⁴ Aquesta coordinació local –EUPV, dins de la qual hi trobem l’EIC– confluirà en aquells mateixos anys 1982-1983 amb una proposta integradora de l’Agrupament d’Esquerres del País Valencià. L’AEPV, fundada el mateix 1982, provindria d’una banda de sectors escindits del Partit Comunista del País Valencià (és a dir, la secció valenciana del PCE) i de sectors possibilistes del PSAN que també farien una escissió, liderada aquesta per Josep Lluís Blasco.⁴⁵ Aquesta proposta integradora de l’AEPV entra en confluència amb el Partit Nacionalista del País Valencià de Francesc de Paula Burguera,⁴⁶ al qual Esquerra Unida del País Valencià se sumaria per fundar el que havia de ser el gran partit de masses del valencianisme d’esquer-

res: la Unitat del Poble Valencià.

Com dèiem, però, l’EIC-UPV (Esquerra Independent de Castelló-Unitat del Poble Valencià en procés de confluència) no pogué revalidar el resultat de les primeres eleccions, malgrat que el seu cap de llista, Rafael “Falo” Menezo, històric del PSPV que havia estat candidat al senat pel PSOE el 1979, era ben valorat pel propi electorat. EIC que quedà a relativament poc d’haver pogut repetir i féu un percentatge raonable a partir del qual hagué de recompondre el projecte per tornar a connectar amb el seu electorat. La seva absència del Ple no suposà, tanmateix, que s’aturés la reivindicació de carrer en uns anys en què el desplegament competencial autonòmic tot just començava i es feien passos endavant en diferents fronts. Durant aquells anys, malgrat

44 No s’ha de confondre Esquerra Unida del País Valencià com a coordinadora de les iniciatives locals de Castelló, Gandia i Xàtiva amb la formació política del mateix nom que anys després provindria de l’evolució interna del Partit Comunista del País Valencià, és a dir, la secció territorial valenciana de Izquierda Unida.

45 Dins del PSAN en aquell moment trobaríem una dualitat de lideratges, d’una banda el de Josep Guia que ha continuat fins als nostres dies i de l’altra el de Josep Lluís Blasco, considerat més possibilista, que faria una escissió per crear poc després, a nivell valencià, l’Agrupament d’Esquerres del País Valencià. A Catalunya, els sectors més possibilistes també s’escindirien del PSAN per promoure Nacionalistes d’Esquerra, juntament amb intel·lectuals, escriptors i cantants.

46 El Partit Nacionalista del País Valencià era l’eina promoguda per Francesc de Paula Burguera de cara a recompondre les restes del valencianisme que havia quedat fora del marc institucional amb la desfeta del PSPV i de la UDPV en els comicis de 1977 i després que el mateix Burguera abandonés la *Unión de Centro Democrático* pel viratge de la UCD a la bel·ligerància de les reivindicacions nacionals valencianes, tot passant, Burguera, al Grup Mixt de les Corts Constituents.

la no presència directa al consistori, des del valencianisme polític local seguien presents als mitjans amb articles i notes de premsa. Manuel Carceller apunta que sobretot, feren una oposició frontal a la proposta de creixement del port comercial i el seu accés pel nord ja que des de l'EIC es considera que aquesta infraestructura havia de fer-se per la vessant sud, respectant l'equilibri ecològic i amb un pas soterrani per a vehicles i un espai públic a nivell de terra, com faria Barcelona en la reordenació del Port Vell.⁴⁷

En un procés a nivell de tot el país per aglutinar les forces d'esquerres alternatives al governamental PSPV-PSOE i permetre així al valencianisme entrar a les Corts valencianes, la UPV pactà amb Esquerra Unida la presentació d'una candidatura conjunta, tant a les autonòmiques com a les municipals del 1987. És així com, d'una banda Antoni Porcar Gómez surt escollit regidor a l'Ajuntament de Castelló i, de l'altra, Aureli Ferrando entrarà com a diputat al parlament pel que fa a la demarcació, de la mateixa manera que ho feu Pere Mayor en la circumscripció de València. A la Plana, però, Toni Royo matisa que

el pacte no es visqué amb la intensitat que s'esperaria, ja que des del valencianisme polític castellonenc, eren reticents a arribar a acords amb els post-comunistes i apostaven per formar una candidatura més àmplia amb uns referents ideològics més pragmàtics i centrats en l'eix social.⁴⁸

Malgrat que l'entrada a les institucions del valencianisme de la UPV es feia de la mà d'Esquerra Unida, que ja estava de ple en l'eurocomunisme i que havia obert a la societat el projecte del PCPV-PCE, la capacitat de treballar des de l'àmbit administratiu suposava una certa consolidació del projecte i la capacitat per adoptar posicionaments disposant d'un altaveu mediàtic inexistent en l'extra parlamentarisme. Les divergències entre els hereus del fusterianisme i els marxistes no tardaren a produir-se i els parlamentaris de la UPV no tardaren a passar al Grup Mixt.⁴⁹ Les tensions que els diferents moviments provocaren, va fer que tardessin vint anys a poder col·laborar de nou, les dues famílies polítiques.⁵⁰

A nivell municipal, la legislatura de 1987-1991 va caracteritzar-se pel que fa a la formació del valenci-

47 Entrevista a Manuel Carceller del 8 d'agost de 2012.

48 Entrevista a Antoni Royo del 16 de desembre de 2012.

49 MAYOR, P. «Debate ajeno», *El País*, 19 de gener de 1988.

50 RODERIC, T. I PERIS, JF. «Que veinte años no son nada», *Levante-EMV*, 19 de juliol de 2007.

anisme polític en mostrar una alternativa a la construcció de la variant de la N-340 al seu pas per Castelló. Carceller recorda que des de la Unitat del Poble Valencià (la continuació d'EIC) es proposava aprofitar l'autopista A-7 però essent aquesta lliure de peatge tot evitant l'existència de tres vies –la N-340, la nova variant i l'autopista– amb una mateixa funció vial.⁵¹

Malgrat tot, l'ambivalència pel que fa a la fortalesa de les reivindicacions valencianes torna a davallar i el 1991, la Unitat del Poble Valencià deixà de tenir representació al consistori castellanenc, paral·lelament a la sortida de la UPV de les Corts. En el cas castellanenc, la formació valencianista es queda a vint vots d'arribar al percentatge necessari per obtenir regidor. Esquerra Unida i el Centro Democrático y Social deixarien pas a un consistori bipartidista amb el PP i el PSOE en solitari. Malgrat aquest impediment, des de la formació valencianista tornaran a treballar a partit del que anomenaven “el regidor de paper”, és a dir, la presència con-

tinuada a la premsa local tot elaborant propostes pel que fa al pla general d'ordenació urbana o fent crides per tal que la flama olímpica de Barcelona 92 fos rebuda en català i amb nombroses senyeres, el juny d'aquell any esportiu. Les eleccions municipals de 1991 són les mateixes en les quals, a València ciutat, l'acord entre el Partit Popular i Unió Valenciana substituï el PSOE a l'alcaldia. Quatre anys més tard atorgaria també als conservadors la presidència de la Generalitat, amb el conegut com a “pacte del pollastre”.⁵²

La segona meitat dels anys noranta fou, per al valencianisme, un moment de confluència. Si els anys i les legislatures d'ençà la transició havien anat passant, i el valencianisme disposava d'una base amb voluntat de consolidar-se a nivell local, la seva capacitat per endinsar-se a les Corts pel seu propi peu, encara no havia estat possible des de 1977. Els debats teòrics al voltant de l'estratègia a seguir del nacionalisme valencià havien estat sempre presents però s'havien aguditzat du-

51 Entrevista a Manuel Carceller del 8 d'agost de 2012.

52 “Pacte del Pollastre”, és el nom amb el que fou conegut l'acord de governabilitat entre el Partit Popular i Unió Valenciana de 1995. Va ser batejar així ja que el líder d'UV, González Lizondo, en ser preguntat per la premsa, respongué que estaven decidint qui s'emportava la cuixa i qui la *pechuga*.

rant els darrers anys vuitanta.⁵³ Ara, però, es proposava confluïr les dues corrents que des de llavors anaven per separat: la Unitat del Poble Valencià i el Partit Valencià Nacionalista.⁵⁴

Acceptar un marc de reivindicació estrictament valencià –que fos complementari d'un àmbit cultural més ampli vinculat a l'àrea lingüística- i centrar un discurs tradicionalment ancorat a l'esquerra, serien les bases de la convergència on s'hi sumaren figures independents i agrupacions locals, com Nacionalistes d'Alcoi. D'aquí s'esdevindrà el posterior Bloc Nacionalista Valencià.⁵⁵

5. EL BLOC NACIONALISTA VALENCIÀ I ELS PASSOS FINS A COMPROMÍS.

En el procés de confluència en el Bloc, el 1995 Antoni Porcar lideraria

de nou l'entrada a l'Ajuntament i en aquesta ocasió seria per quedar-se. Porcar era el cap de llista nat, provinent del barri del Raval, treballador i consensuat pels membres del partit, es valorava la seva experiència laboral a la Caixa Postal i la seva projecció pública. A Castelló, però, el pas de la Unitat del Poble Valencià al Bloc Nacionalista Valencià –la suma de la UPV i la seva escissió, el PVN- no suposarà cap canvi significatiu ja que a les comarques del nord l'escissió del Partit Valencià Nacionalista no havia tingut transcendència. Així, en el cas de la Plana, només estariem parlant d'una nova embranzida amb un canvi de sigles i de logotip, però sense repercussió pràctica. El 1999, ja amb el Bloc com a formació plenament consolidada a nivell nacional, revalida el regidor. Porcar, al llarg d'aquests anys, lidera el procés d'es-

53 Els debats estratègics del valencianisme farien sorgir l'anomenada Tercera Via, tot intentant instal·lar un nou espai que se sobreposes a la confrontació entre "blavers" i "catalanistes". Per a comprendre els focus de les principals crítiques del moviment és imprescindible la lectura de MOLLÀ, D. i MIRA, E. *De impura natione : el valencianisme, un joc de poder*, Edicions 3i4, València, 1987. També seria recomanable, la lectura del volum que consolidà la reflexió programàtica. COLOMER, A., COMPANYY, R., FRANCH, V. i NADAL, M. *Document 88: Destinat (sobretot) a nacionalistes*, Edicions 3i4, València, 1988.

54 Entrevista a Rafael Company del 18 de juliol del 2011. Company, teòric de la Tercera Via, explicava l'escissió del PVN i els debats ideològics al si del valencianisme a finals de la dècada dels vuitanta i durant la primera meitat dels noranta.

55 Entrevista a Francesc Ferrandis del 28 de juliol del 2011. En aquesta, el que va ser dirigent del Partit Valencià Nacionalista, detalla l'evolució i les friccions entre la UPV i el PVN que posteriorment tornarien a retrobar-se.

menes al cadastre i s'alia amb els veïns del barri dels Mestrets,⁵⁶ a la zona oest de la ciutat, que s'organitzen per protestar contra els plans d'actuació urbanístiques que volia substituir antigues cases unifamiliars per blocs de nova construcció.⁵⁷ La qüestió serà present al llarg de diverses legislatures i el debat polític serà intens.⁵⁸

La feina realitzada suposarà que el 2003 s'aconsegueixin dos regidors, que correspondrien al mateix Porcar i al seu número dos, Enric Nomdedéu. El bipartidisme serà superat per la força nacionalista,⁵⁹ i el valencianisme polític comença a rebre a la Plana suports externs, com el de l'exministre Vicente Albero que encapçalaria sense èxit, les llistes

castellonenques a les eleccions autonòmiques d'aquell mateix 2003.⁶⁰ La vessant feminista del valencianisme i els lligats entre nacionalisme i qüestió de gènere es veuran reflectits, en aquells anys al ple, quan des de les seves files proposaren incorporar noms de dona als carrers de la ciutat, tot aportant 43 propostes inicials.⁶¹

En els comicis municipals del 2007, Porcar decidí abandonar el primer lloc de la llista valencianista i deixar a Nomdedéu com a relleu al capdavant del moviment tot obtenint un regidor.⁶² En aquell cas, el pacte autonòmic l'Esquerra Unida de Glòria Marcos no suposà un acord a nivell municipal, per la qual cosa, a les eleccions locals els dos plante-

56 CORNELLES, V. «Una mesa-debate en Els Mestrets cuestiona la LRAU y su desarrollo», *Mediterráneo*, 10 de juny de 2004.

57 FABRA, M. «Un plan urbanístico destruirá valiosos murales en Castellón», *El País*, 19 de maig de 2008.

58 D, R. «Nomdedéu se opone a la expropiación en Mestrets», *Mediterráneo*, 17 de febrer de 2010.

59 FABRA, M. «Castellón ha superado el bipartidismo», *El País*, 6 de maig de 2003.

60 Albero, que havia estat ministre d'Agricultura, Pesa i Alimentació en el govern de Felipe González entre 1993 i 1994 tornaria a la política de la mà dels nacionalistes, tal i com quedava recollit a la premsa, «El Bloc designa al ex ministro Albero como cabeza de lista por Castellón», *El País*, 19 de gener de 2003.

61 FABRA, M. «El Bloc propone en Castellón 43 calles con nombre de mujer», *El País*, 7 de març de 2006.

62 La voluntat de Porcar d'abandonar la primera línia local pot haver estat conseqüència, en part, dels debats interns en el si del Bloc Nacionalista Valencià pel que fa a la seva estratègia a seguir i el seu full de ruta, tal i com s'evidencià en el Congrés de Burjassot de la formació, en el qual dues candidatures optaren per a presidir el partit tal i com podem llegir a RUIZ, J. «Morera quiere que Porcar vuelva y éste dice que no hay marcha atrás», *Levante-EMV*, 14 de juny de 2007

jaments es presentaren per separat. El possible nou traçat vial ben prop de la Magdalena –criticada des del valencianisme- i que la crisi ha deixat en un segon terme o macro-projectes com la creació de la Ciutat de les Llengües o la participació del mediàtic arquitecte Calatrava en un nou centre de convencions marcarien l'agenda.⁶³ Per Carceller aquells són anys intensos pel que fa al recorregut del "troleibús", ja que el Bloc no estava disposat a que el Tram, que disposava de fons europeus per a la seva construcció, passés pel mig del parc Ribalta, tal i com també defensaven certs arquitectes i els informes de diferents universitats i entitats.⁶⁴ La qüestió s'allargaria durant anys. Des del Bloc no eren contraris a l'existència d'un Tram per ell mateix, sinó que no entenien perquè aquest havia de fer-se en mig del passeig. Des de la formació valencianista, no cal dir-ho, es donà suport a la plataforma contra el projecte juntament amb entitats i veïns que feren accions de protesta i recolliren signatures en contra de la proposta.

En la vessant autonòmica, com s'ha esmentat, l'acord de col·labo-

ració amb Esquerra Unida –vint anys després d'aquell pacte fallit del 1987, que durà pocs mesos- propicià que els valencianistes obtinguessin un diputat a les Corts per la circumscripció castellonenca. Josep Maria Pañella i Alcácer, primer regidor i després alcalde del seu municipi, Torreblanca, seria l'encarregat de portar la veu del nacionalisme al parlament valencià. Com vint anys enrere, les discrepàncies entre els nacionalistes i els post-comunistes no es faria esperar, i el grup parlamentari es trencaria novament. En aquesta situació, el Bloc, s'aproxima als sectors ecologistes i d'esquerra moderna per tal de poder rendibilitzar la seva presència institucional.⁶⁵

Seria als comicis del 2011, que el valencianisme d'arrel fusteriana recuperaria el segon regidor –en aquest cas, Ali Brancal acompanyaria a Nomdedéu al consistori- i tindria possibilitats serioses d'obtenir-ne un tercer.⁶⁶ Brancal, en aquest sentit opina que "Cada època social requereix d'un instrument polític diferent. El resultat d'eixa evolució ha desembocat en Compromís, que ens ha permès tindre els millors resultats de la nostra història: a 30

63 «El Bloc pide datos de Ciudad de las Lenguas», *Mediterráneo*, 22 d'abril de 2006; «Nomdedéu critica al PP por la Ciudad de las Lenguas», *Mediterráneo*, 27 d'agost de 2011.

64 Entrevista a Manuel Carceller del 8 d'agost de 2012.

65 ORTS, E. «El Bloc busca refugio en un nou Compromís», *El Punt*, 30 de novembre de 2009.

66 «Nomdedéu supera al histórico Porcar y el veterano edil Juli Domingo se queda fuera», *Mediterráneo*, 23 de maig de 2011.

vots del tercer regidor. La valoració positiva no és només nostra, també de l'electorat.⁶⁷

L'obligada austeritat com a conseqüència de la crisi econòmica i l'aturada de projectes en marxa marcaran aquests darrers anys en la política local castellanenca que pel que fa al valencianisme, estarà immersa en ple procés de confluència per consolidar la coalició compromís. Compromís serà l'acord entre el valencianisme progressista del Bloc Nacionalista Valencià, una escissió fusteriana d'Esquerra Unida –Iniciativa pel Poble Valencià.⁶⁸ i l'ecologisme d'Els Verds. Royo troba que el valencianisme castellanenc –amb el millor resultat de la història en unes municipals i més de sis mil cinc-cents vots- té possibilitats, des de l'esquerra moderna i nacionalista, d'augmentar la seva presència a la ciutat i convertir-se en una alternativa real, a mitjà termini, tot seguint la dinàmica iniciada a les Corts Valencianes i la presència que la coalició ja té a l'Ajuntament de València i al Congrés dels diputats.⁶⁹ Ali Brancal, detalla que des de la seva formació estan treballant per "Aconseguir transmetre a la ciutadania l'avantatge que suposa votar Compromís:

un vertader paraigües que aglutina diferents partits que compartim un nova forma de fer política des de baix cap a dalt, partint de la nostra gent i de les seues aspiracions com a poble".⁷⁰ Pel que fa a la connexió entre l'àmbit castellanenc i el de tot el país, l'actual regidora nacionalista remarca que "No és pot ser nacionalista sense estimar-te el lloc on pertanyes. En la nostra tasca política el que fem és retornar-li a la ciutadania l'estima pel seu poble i la responsabilitat en l'estat de la ciutat. La millor manera és facilitar que participe en les decisions que li afecten."⁷¹

A més de Compromís, caldria esmentar també l'existència d'altres formacions i moviments que se senten hereves del fusterianisme ortodox. Seria el cas d'Esquerra Republicana del País Valencià, el partit liderat per Agustí Cerdà que a la Plana té a Josep Vicent Vicent, que fou cap de llista a les municipals d'aquell 2011 a Castelló, com a cara visible. Amb una proposta vinculada clarament als Països Catalans, proposen refermar els vincles amb la resta de territoris de l'àmbit lingüístic per avançar cap a més quotes de llibertat a través del dret

67 Entrevista a Ali Brancal, de l' 1 de febrer de 2013.

68 BERTRAN, A. «En busca de una nueva izquierda», *El País*, 21 de gener de 2011.

69 Entrevista a Antoni Royo, del 16 de desembre de 2012.

70 Entrevista a Ali Brancal.

71 *Ibidem*.

a decidir.⁷² També, i amb molta presència entre la gent jove de la ciutat, gràcies al Casal Popular de Castelló destacaríem una esquerra anticapitalista i revolucionària que provindria ideològicament a nivell nacional de l'històric PSAN i els Maulets, les seves joventuts, però que tingueren intermitències, com hem vist, a la Plana. L'esquerra independentista actual, disposaria, com els moviments marxista-leninista clàssics, de sectorials juvenils –Arran-, sindicals –COS- i estudiantils –SEPC-, a més de l'òrgan que realitzaria el paper d'avantguarda –Endavant OSAN.

A la capital de la Plana, per exemple, el gairebé 9% de sufragis aconseguits per un valencianisme sense lligams ni dependències externes, disposaria d'una base per poder defensar els marcs referencials que li són propis.⁷³ De la mateixa manera, la continuïtat de Pañella com a diputat nacionalista al parlament valencià consolida una àmplia base de suport del valencianisme a les comarques del nord, ja no pre-

sentant-se en coalició com a partit minoritari, sinó al capdavant de tot un conjunt de forces que juntes són més properes als agents socials i mobilitzadors, membres d'entitats i de bandes de música i, també, clar, als estudiants universitaris.⁷⁴

No és estrany, en aquest sentit, que a la Universitat Jaume I, aquests darrers anys, la força majoritària entre els estudiants hagi estat el nacionalisme d'esquerres heterogeni representat pel Front d'Estudiants per la Universitat Pública.⁷⁵ El FEUP és fruit del treball conjunt entre organitzacions estudiantils valencianistes i progressistes que aposten per democratitzar la institució universitària i fer-la més participativa, i vinculada a la societat. Així, de la mateixa manera que a la Universitat de València el Bloc d'Estudiants Agermanats és el sindicat hegemònic entre els alumnes, des del maig de 2012, 28 dels 39 estudiants del Claustre de la UJI tenen una vocació transformadora amb dosis ecologistes i no-sexistes que formen part d'aquesta nova

72 Entrevista a Agustí Cerdà del 20 de juliol del 2011. Cerdà, que va ser diputat al Congrés per la circumscripció de Barcelona, exposava la necessitat d'enfortir el projecte comú d'ERP-V-ERC arreu de les comarques valencianes.

73 «El autentico Nomdedéu», *Mediterráneo*, 3 de juny de 2011.

74 PRATS, J. «El voto útil se fue a Compromís», *El País*, 24 de maig de 2011.

75 La presència del valencianisme a la Universitat Jaume I i als seus òrgans de representació no és nou, ja l'STEPV, el Sindicat de Treballadors de l'Ensenyament del País Valencià, presentà una llista encapçalada per Joan Francesc Mira a les eleccions sindicals del PDI el 1994 tal i com s'explica a *35 anys fent camí. El sindicalisme autònom i assembleari de l'ensenyament al País Valencià*, STEPV-Intersindical Valenciana, 2010, pp.90-91.

generació de joves que ho volen tot. Volen transformar la societat i volen fer avançar el País Valencià, tal i com feren els seus pares durant la transició.

6. EPÍLEG

Al llarg d'aquestes pàgines s'ha volgut mostrar una panoràmica de les tipologies culturals i polítiques existents a Castelló de la Plana aquestes darreres dècades així com la seva influència i evolució. Començàvem aquestes pàgines fent referència al fil tènue existent als anys seixanta pel que fa al valencianisme dels trenta, el de les Normes de Castelló i la Família Huguet. En la represa cultural fusteriana, sobretot dels anys seixanta i setanta, hem vist el paper que hi juga l'Església en la figura del bisbe Pont i Gol i els diversos espais de sociabilitat d'una joventut que seria articulada d'una banda a partir d'iniciatives ideades per l'Albert Sánchez-Pantoja i Frederic Rivas i posteriorment per la participació de Joan Francesc Mira i Vicent Pitarch, com a noms més destacats, que agruparien tot un seguit de sensibilitats i individus que amb el seu esforç farien el pas a la política, amb les opcions que s'obrien amb la transició democràtica.

No obtenint l'èxit esperat, l'absorció del PSPV per part del PSOE i la progressiva apagada de la UDPV, i veient el suport social de les formacions revolucionàries que esdevindrien extraparlamentàries,

el valencianisme es reorientarà. L'Esquerra Independent de Castelló seria en un primer moment, l'eina dels moviments socials i nacionalistes en l'àmbit local, per esdevenir, en un procés de confluència més ampli, en la Unitat del Poble Valencià, amb uns resultats ambivalents a la Plana, segons les convocatòries, els contextos i les llistes realitzades al llarg dels vuitanta i principis dels noranta. El Bloc Nacionalista Valencià, com a instrument del valencianisme seguiria les passes de les marques anteriors i consolidaria a la ciutat una força que ja ben entrat el segle XXI s'aniria refermant amb la creació d'una coalició més àmplia de l'esquerra valencianista de vessant ecologista, Compromís.

L'existència d'altres propostes fusterianes, com Esquerra Republicana del País Valencià o els moviments anticapitalistes de l'esquerra independentista complementaran un conjunt ideològic valencianista que coexisteix amb tot un seguit d'entitats, associacions sindicats de treballadors i plataformes a nivell cívic i veïnal i amb la presència a la Universitat Jaume I. En definitiva, s'ha volgut fer evident l'existència continuada en el temps d'agents mobilitzadors a les comarques castellonenques connectades amb la societat i la seva gent.

Caldrà veure, en els propers anys, cap on es dirigeix aquesta massa crítica, amb una concepció de la llengua i del país clar. D'unes noves generacions nascudes ja en

democràcia i que han crescut amb referents televisions com Bola de Drac o altres productes de TV3. Formades en un model d'ensenyament amb el valencià com a element clau en les línies, que han après a tocar la dolçaines, amb unes possibilitats socials derivades de les noves tecnologies sense fronteres ni impediments. Caldrà estar atents, doncs, també a Castelló, als fruits dels concerts d' Obrint Pas.

BIBLIOGRAFIA

- ARCHILÉS CARDONA, F. «La identitat local de la ciutat de les Normes. Patriotismes locals i valencianisme polític a Castelló (c.1900-c.1932)», *Els escriptors castellonencs i les Normes del 32*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2008.
- BURGERA, F. *És més senzill, encara: digueu-li Espanya*, Edicions 3i4, València, 1990.
- COLOMER FERRÁNDIZ, A. *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*, SAÓ, València, 1996
- COLOMER, A., COMPANY, R., FRANCH, V. I NADAL, M. *Document 88: Destinat (sobretot) a nacionalistes*, Edicions 3i4, València, 1988.
- DD.AA. «L'Institut Ribalta davant la llengua del país», *L'Institut Ribalta*, Diputació de Castelló, Castelló, 1994
- DD.AA. *De les Normes de Castelló a l'Acadèmia Valenciana de la Llengua*, Col·lecció Documents 1, AVL, València, 2002.
- DD.AA. *35 anys fent camí. El sindicalisme autònom i assembleari de l'ensenyament al País Valencià*, STEPV-Intersindical Valenciana, 2010
- FABREGAT, A. *Converses extraparlamentàries*, Edicions 3i4, València, 1978.
- FERRÉ, X. *Abans i després de Nosaltres, els valencians*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 2001.
- MARCO PALAU, F.; MARCO PALAU, R, «A propòsit dels cinquanta anys de *Nosaltres, els valencians*», *Revista de Catalunya* 278, Barcelona, 2012.
- MARTÍ CASTELLÓ, J. «Valencianistes socialistes i socialistes valencianistes. Els camins del PSPV» *Afers* 67, 2010
- MARTÍ, M.; CALVO, I. «L'activitat política dels valencianistes de Castelló (1930-1931) », *Miscel·lània de textos en homenatge a les Normes de Castelló*, Diputació de Castelló, Castelló, 1984.
- MOLLÀ, D. I MIRA, E. *De impura natione : el valencianisme, un joc de poder*, Edicions 3i4, València, 1987.
- PITARCH, V. *L'Eix Castellonenc de la Cultura Contemporània*, Diputació de Castelló, Castelló, 1995
- PITARCH, V. *Tractes d'excursionistes (CEC)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998
- PITARCH, V. *L'escola valenciana a Castelló: El Rotgla i 25 anys de la Censal*, Escola Censal, Castelló, 2008.
- PITARCH I ALMELA, V. *Les Normes de Castelló. Textos i contextos*. Publica-

cions de l'Ajuntament de Castelló, Castelló, 2002.

SÀNCHEZ-PANTOJA, A.; PITARCH, V. *Combat per la premsa. Al Vent i el Nosaltres els valencians*. Universitat Jaume I, Castelló, 2009.

SANZ, B. *El socialismo en el País Valenciano. 1939-1978*, València, IVEI, 1988

SANZ, B.; NADAL, M. *Tradició i modernitat en el valencianisme*, Edicions 3i4, València, 1996

TORRES, E. *Excursionisme i franquisme*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1979.